ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

قديم سنڌي شعر جو مطالعو

ابتدا :

انهيءَ ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ سنڌي هڪ قديم ۽ ٻٿائتي زبان آهي. سنڌيءَ ۾ ادب جي روايت بہ قديم آهي ۽ اندازو آهي تہ اُن ۾ قديم ۾ هاڻي متروڪ رسم الخط ۾ بہ گهڻو ڪجهہ لکيو ويو هوندو. اهو ذخيرو هاڻي ڪنهن بہ ريت هٿيڪو نٿو ٿي سگهي، تنهنڪري سنڌيءَ جي حقيقي ادبي تاريخ آتان شروع ٿئي ٿي، جتان کان لکيت ۾ مواد حاصل ٿيو آهي.

سنڌي ادب ۾ ڪي تذڪرا ۽ ڪي تاريخون موجود آهن، جن جي بنياد تي شاعرن ۽ اديبن جي ڪم جو جائزو وٺي سگهجي ٿو. اڪثر ماخذ فارسيءَ وارا آهن. انهن ۾ مير علي شير قانع اهم آهي، جنهن پراڻن شاعرن کان ابتدا ڪئي ۽ اهڙي طرح تذڪرو بنيادي طور اول آيو، جنهن ۾ ٿوري سوانح ۽ ڪلام جي انتخاب سان ڪنهن شاعر جو ذڪر ڪيو ويو، تفصيلي تاريخون بعد ۾ آيون. سنڌيءَ ۾ جيڪي عام تذڪرا، مقامي تذڪرا ۽ ادبي تاريخون آهن، تن جو تفصيلي جائزو مون پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ ۾ ورتو آهي. هتي ان ڳالهہ، ڪي وري ورجايان ڪونہ ٿو. فقط ايترو عرض ڪندس تہ تذڪري ۽ تاريخ کان پوءِ دنيا جي ادبيات

جي محققن ۽ نقادن هڪ قدم اڳتي وڌي ادب پارن جو ”تنقيدي اڀياس يا جائزو“ لکيو. سنڌيءَ ۾ به اهڙي تفصيلي تنقيدي جائزي يا اڀياس جي ضرورت آهي. اهڙي اڀياس ۾ نثرنگارن جي سوانح عمري جو ضروري تفصيل ڏيڻ سان گڏ سندن ڪم جو تنقيدي اڀياس (Critical Study) به وڌيڪ وضاحت سان ڏيڻ کپي.

تنقيدي اڀياس ۾ ماڻهو ڳڻائڻ بدران اهم لاڙا ۽ خاص تبديليون کولي بيان ڪيون آهن، ذڪر به فقط انهن اديبن جو ڪيو ويندو آهي، جن قائم ٿيل روايتن کان اڳتي وڌي ڪو اهم ڪارنامو انجام ڏنو هوندو آهي يا آهي جن روايت کي نئين نئون موڙ ڏنو هجي. ڇو جو ادب جي تخليق هڪ مسلسل عمل آهي بدلجندڙ قدرن سان گڏ ادب ۾ تبديلي به ايندي رهي ٿي. ڪو ماڻهو ائين سمجهي ٿو ته اڄ جو هر شاعر شاهه عبداللطيف واريون ڳالهيون ڪري ته اهو شخص هن مسلسل عمل کان نا واقف چئبو ۽ ادب جي هن کي ڪا خبر ئي نه هوندي. اڄ جو شاعر جيڪي ڏسي پسي ٿو يا ڀوڳي ٿو ان جو بيان ڪندو. هو ڇو نه سؤ سال اڳ جي دؤر ۾ جهاتي پائي. پيو ته هر انسان جي علم ۽ معيار ۾ فرق هوندو آهي. هر ماڻهو شاهه، سچل، سانگي يا اياز نٿو ٿي سگهي. اثر وٺي سگهي ٿو، اسلوب ۽ لفظن جي تقليد ڪري سگهي ٿو، پر هو بهو ڪنهن عظيم شاعر جهڙو نٿو ٿي سگهي.

ادب ۾ مختلف ڌارائون آهن، انهن جو جائزو وٺڻ تمام ضروري آهي. جيئن خبر پوي ته ادب، ڪهڙين مذهبي سياسي ۽ سماجي حالتن مان لنگهيو آهي؟ ڪهڙا اثر ورتا اٿس ۽ ادب خود سماج کي ڪو موڙ ڏنو يا نه؟

ادب جي وصف ۽ ڪارج :

ادب جو سنئون سڌو واسطو انسان جي زندگيءَ سان آهي. سماج جو سڄو ڍانچو انسان جي مادي ۽ روحاني زندگيءَ جي ترقي تي اڏيل آهي سماج ۾ جيڪي به ٿئي ٿو ۽ فرد سان جيڪي به وهي واپري ٿو، تنهن جي تمام گهڻي اهميت آهي. ادب سماج جي عمل جو آئينو آهي. عالمن ادب جي وصف (Defination) بيان ڪندي اهو ڪوشي پڌايو آهي ته ادب جو دائرو ڪهڙو آهي. ان سلسلي ۾ انسان جي جذباتي دنيا ۽ معاشري جي قدرن بابت ڪافي ڪجهه لکيو ويو آهي. ادب جو تعلق سماجي علمن ۽ هاڻي سائنسي علمن سان ان ڪري آهي جو انهن علمن جو سنئون سڌو تعلق انسان ۽ آن جي سماج سان آهي. ادب ڪي سچائيءَ لاءِ سرمايه داري نظام ۽ سماج وادي سرشتي پنهنجون وصفون بيان ڪيون آهن. پوءِ به وصف ساڳي آهي: فقط سرمائي ۽ طبقي جي ڪري ڪي اختلافي نوٽ نظر ايندا. مون پنهنجي تعليم دوران (١٩٦٦-٦٥) چين ۾ ڏٺو ته ادب فقط مظلوم طبقن لاءِ تخليق ڪيو پئي ويو ۽ ادب ۾ مٿين طبقي جو حوالو ائين هو جيئن شيڪسپيئر وٽ ڪئليبان (Caliban) ۽ پڪ (Puck) جو ذڪر آهي.

ادب جي حيثيت بين الاقوامي سطح تي هڪڙي آهي، ۽ مقامي (يا وطني) سطح تي سوچ البت مختلف آهي. رڳو وطنيت ڪري ۽ آن ڪري وري به ادب جي بنيادي وصف تي ڪو اثر نٿو پوي. مون ڏٺو آهي ته اڪثر ماڻهو جيڪي ٿورو گهڻو ادب سان واسطو رکن ٿا، سي ادب کي به پنهنجي محدود سوچ ۾ سمائي محدود ڪن ٿا. هو پنهنجي هڪ محدود خول ۾ بند آهن. اهڙا ماڻهو بنيادي طور رجعت پسند هوندا آهن. پوءِ ڪئي ڪيترا به ترقي پسنديءَ جا نعرا هڻن ۽ دعوائون ڪن. هنن جي سوچ ۾ انسانيت

پسندي ۽ ملندي ته پوءِ ترقي پسندي ڪٿي هوندي؟ ادب ۾ اهڙن محدود ۽ دقيانوسي نظرين جي ڪا جاءِ نه آهي. ادب هڪ وسيع دنيا آهي. مقاميت پسندي هڪ روڳ آهي، جو جڏهن ڪو ليکڪ يا ادب جو کوورڙيو اڳتي وڌي نه سگهندو آهي ته ”لڪ لعنت گوڏن ڪي“ ڏيندو آهي ۽ چوندو آهي ته، آهي ڪو مون جهڙو جيڪو هن فوت پاڻ تي هٿ ڪي ڪپڙو پڌي وبهي مون سان ڪڏ پني ۽ ڪيڏانهن چري نه سگهي. ادب انسان جي مسئلن جي اوک ڊوک ڪري ٿو ۽ حل بابت اشارن ڪتابن کان به ڪم وٺي ٿو. سماج جي سچي تصوير ادب ۾ ملي ٿي. استحصالي قوتن جي پوري قوت سان مخالفت ڪرڻ ادب جو ڪارج آهي. ادب بيشڪ عام پڙهندڙن کي وندر مهيا ڪري ٿو، پوءِ به ادب جا ڪيئي پهلو آهن، جيڪي سماج جي سيني ڳالهين کي پاڻ ۾ ضم ڪن ٿا ۽ وندر توڙي حق گوئي سان هڪ ادب پاري کي سينگارين ٿا. جيڪڏهن ڪنهن ادب پاري ۾ ظالم کي ”ظالم“ نٿو چئي سگهجي ته پوءِ اُن ادب جو ڪارج ڪهڙو ٿيندو؟ يقيناً ڪوبه نه. اهو محض ڪاغذ ڪارا ڪرڻ ۽ بال پينون گسائڻ ٿيندو. دنيا جي ادبيات جي تاريخ کولي ڏسبي ته قديم دور ۾ جانورن ۽ پکين جي ڪهاڻين سان وڏا سبق ورتا ويا. اڄ ادب جو اهو به هڪ وڏو حصو ۽ اهم ذخيرو آهي، پر اڄ ڪٿا ٻليءَ جو قصو ورجائڻ انساني ڪردارن کان فرار مثل آهي. اُن سان ڪو ڪارج سڌ ڪونه ٿو ٿئي.

اهم لاڙا:

ادب کي جديد دنيا ۾ ڏسبو ته ڪيترا نوان لاڙا ۽ اسلوب آيا آهن جن ۾ علامت نگاري ۽ وجوديت اهم آهن. يقيناً اهو ادبي ذخيرو وڏي ويجهي سگهي ٿو، جنهن جون پاڙون پاتال ۾ آهن ۽ هوائن

۾ معلق ادب ڪڪر جي ڇانو وانگر آهي. تڏهن به هر ڪنهن ڪي پنهنجي ڳالهه چوڻ جو هڪ ڍنگ هوندو آهي. قديم زماني ۾ هر ڪهاڻي ۽ هر شعر بنا ڪنهن علامت جي بغير ڪنهن رمز جي چيو ويندو هو. تہ بہ ڪي پوش، ڪي پردا اُن مٿان ڍڪيا هئا. جانورن جي ڳالهين مان نصيحت وٺبي هئي. دل جي ڳالهه چوڻ لاءِ تصوف جي اوٽ ۾ لڪبو هو. آهو زمانو هليو ويو. هي زمانو نون لاڙن جو آهي، جنهن ۾ علامت نگاري هڪ نئين اشاريت ڪٿي نمودار ٿي آهي. علامت نگاري ۽ پراڻي رمزيت ۾ بنيادي فرق اسلوب جو آهي. نفس، مضمون ڪي ڏسجي تہ پنهي طريقن ۾ لڪندڙ رمزن ۾ ڪجهہ لڪائي چوڻ گهري ٿو.

علامت نگاري (Symbolism)

علامت نگاري ڪو رجحان نہ، بلڪہ اسلوب ۽ انداز آهي، ڪنهن حد تائين هڪ رمز بہ آهي. هن جي ابتدا يورپ کان ٿي، خاص طور ١٩ صدي عيسويءَ جي آخر ڏاري هيءَ تحريڪ فرانس ۾ هلي. شاعرن مقرر ۽ مروج بياني انداز ڪي ڇڏي؛ هي طريقو اختيار ڪيو. روس ۽ يورپ جي ٻين حصن ۾ بہ علامتي ۽ اهڃاڻي انداز گهڻو مقبول ٿيو. ايشيا جي ادبي لاڙن تي يورپ جو اثر رهندو پيو اچي ۽ هي تحريڪ هتي بہ پهتي. مشرق ۾ بيان جو جيڪو قائم طريقو هو، تنهن ۾ ڪو هڪدم ۽ اوچتو ڦيرو نہ آيو، بلڪہ آهستي آهستي هيءَ تبديلي آئي.

مشرق ۾ علامت نگاري ۽ اهڃاڻي ادب جا پنهنجا پنهنجا رويا رهيا جن ۾ هر خطي ۾ علحدو انداز مليو ٿو. اسان وٽ سنڌيءَ ۾ علامت ۽ اهڃاڻ جو ڪو علمي جائزو نہ ورتو ويو آهي. اُن جو پهريون سبب قديم ادب جو تمثيلي انداز پرکڻ ۽ هر ادب پاري

(شعر) جو روحاني راز کولڻ هو. خاص طور شاه جي رسالي جي معنيٰ ۽ مطلب کي چاڻ وارن روحاني راز ۽ تمثيل جي نشاندهي ڪرڻ وارو رويو قائم رکيو ۽ اڳتي وڌايو. البت تنوير عباسي پنهنجي ڪتاب "شاه لطيف جي شاعري" ۾ اهڃاڻي شاعريءَ تي باب لکي اهڃاڻ يا علامت ڏي ڌيان ڇڪايو آهي.

منهنجي رهبريءَ ۾ غلام نبي سدايي ١٩٨٩ع ۾ "شاه عبداللطيف ڀٽائي جي شاعريءَ ۾ علامت نگاري" جي عنوان تي مقالو لکي پي ايڇ - ڊي جي ڊگري ورتي.

سنڌ ۾ انگريزي زبان ۾ پروفيسر اڪرم انصاري جو ڪتاب (Symbolism in latif's poetry) نالي جي لحاظ کان گهڻو ڌيان ڇڪائيندڙ آهي. پر پبلشر جي نوٽ ۾ هڪ پڙا انسائيڪلو پيڊيا مان ڪيدي ڏيڻ کان سواء سڄي ڪتاب ۾ ڪو موضوع تي قابل قدر مواد گڏ ڪيل ڪونهي. فقط بيتن جا ترجما ڏيئي انگريزي پڙهندڙن لاء سهولت پيدا ڪئي ويئي آهي. ڊاڪٽر سدايي جو ڪم گهڻو جهڙو آهي. هونئن علامت نگاري هڪ اسلوب يا علمي موضوع جي لحاظ کان بحث هيٺ نہ آئي هئي. عام پڙهندڙ اڃان بہ "ڪنول" کي علامت بجاء تشبيھ سڏي ٿو ۽ پاڻيءَ کي علامت طور پرکڻ بجاء سوچي ٿو تہ هيءَ دنيا سڀ درياء ڪو ڪو تارو تنهن ۾ وارو مطلب آهي.

وجوديت (Existentialism) بہ انين ئي هڪ نئون رويو آهي. اڪثر جديد تخليق ڪارن جي ادب پارن کي جڏهن مقرر ۽ مروج نهج کان هٽيل ڏٺو ويو تہ انارڪي ۽ خلفشار سان تعبير ڪيو ويو. تنقيد ۾ اهو رويو سنڌي ادب سان اندازاً گذريل ڪجهہ ڏهاڪن کان روا رکيو ويو آهي.

وجوديت جي شارحن سارتر (Sartre) مارسيل (Morcel) هيڊيگر (Heidegger) يا سپرس (Jaspers) ۽ ٻين اڪثر يورپي تخليق ڪارن جي ڪم ڪي تحقيق ۽ تنقيد ۾ ورڪيو ويو آهي. اسان وٽ وجوديت جي حوالي سان سارتر جو نالو پهرين اچي ٿو. وجوديت بابت ايترو هرڪو ڄڻي سگهي ٿو ته هن نظرئي موجب ڪائنات جي نظام کي بي ترتيب، بي معنيٰ ۽ اَلڙيل سڏيو ويو ۽ ادب ٻارن مان به اهوئي ظاهر ٿيو. وجوديت تصوف وانگر اهڙو نظريو نه آهي جنهن جي هڪ ئي وصف هجي ۽ هر ليکڪ ان کي نهايت ادب سان اختيار ڪري ويٺو هجي.

روايتي ڪلاسيڪي فلسفي ۾ سقراط وٽ وجوديت جو تاثر ملي ٿو، ۾ ڪرڪيگارڊ (۱۸۱۳-۵۵ع) هن فلسفي کي ٻهربون پيرو ڪولي سمجهايو آهي، جيڪو هڪ پادري هو. هُن جي چوڻ موجب وجود کي سائنس ۽ منطق سان جاڻڻ مشڪل آهي. هائيڊيگر جي خيال ۾ انسان هن دنيا ۾ اڇليو ويو آهي ۽ وجود مستقبل ڏانهن محو سفر آهي.

اڪثر مفڪرن وجوديت بابت پنهنجا پنهنجا نظريا ظاهر ڪيا آهن. ڊارون چوي ٿو: ”انسان پنهنجي اعليٰ قوتن هوندي به پنهن جي جسماني حالت ۾ پست آغاز بابت هڪ اَڻ مٽ ڇاپ رکي ٿو. برٽرانڊ رسل ۽ ٻين فلسفي ۽ رياضي علمن جي ذريعي عقليت جي بنياد تي فلسفي جو مطالعو ڪيو. وجوديت وري غير عقلي لاڙن جي نشاندهي ڪري ٿي. وجوديت جون داخلي وارداتون ڊپ، دهشت، موت، بوريت، مايوسي ۽ جرم آهن. ٻين لفظن ۾ هي قنوطيت جو فلسفو آهي. ادب ۾ وجوديت جو وڏو نمائندو جيڪو

يورپ مان ايشيا تائين پهتو سو سارتر (Sartre) آهي. سارتر وٽ انساني وجود مڪمل نيستي آهي. ان جي ڪا حقيقت ۽ ماهيت نہ آهي. انسان ڪي پنهنجي ذات جي تشڪيل لاءِ هڪ ڏکوئيندڙ صورت حال مان لنگهڻو پوي ٿو.

سارتر جي پهرئين ناول ڪراهيت (Nausea) جو هيرو راڪن تائين وجودي هيجان جو شڪار آهي. هُو پنهنجي آئيندي ۽ آزادي کان واقف نہ آهي، پر ڪراهيت جي تجربي مان لنگهي هو وجودي حقيقت کي پهچي ٿو.

سارتر جا اڪثر ڪردار خود فريبي ۽ منافقت ۾ ورتل آهن. (Intimacy) ۾ عورت جو ڪردار آهي، جيڪا چرئي مڙس سان رهي ٿي ۽ پاڻ کي بہ چريو ڪرڻ يا چريو ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿي. چري ٿي نٿي سگهي ۽ خود فريبيءَ ۾ رهي ٿي.

سارتر جي اثر ڪري سنڌيءَ ۾ بہ هن رويي کي ورتائڻ جي شعوري ۽ غير شعوري ڪوشش ڪئي ويئي.

علامت نگاري ۽ وجوديت جهڙن نون روين ۽ لاڙن جو اڀياس ڪرڻ هڪ نقاد ۽ ادبي تاريخ نويس لاءِ لازمي آهي. سنڌي جي ادبي تاريخ تي هاڻي ڪافي مواد يڪجا ٿي چڪو آهي. آن جي وري اوک ڊوک ڪرڻ جي هر هر ضرورت نہ آهي. منهنجي خيال ۾ سمورو ادبي رڪارڊ هڪ ذوق واري پارکوءَ جي اڳيان آهي. ائين سريئلزم بہ هڪ لاڙو آهي.

سَريئلزم (Surrealism) ادب ۽ آرٽ ۾ هڪ ڌارا (Trend) آهي. سنڌيءَ ۾ هن ڌارا جي باري ۾ گفتگو بہ اڃان نٿين نٿين آهي. انسائيڪلو پيڊيا آمريڪا نا موجب: سريئلزم هڪ وڏي ادبي

تحريڪ آهي، جيڪا ۱۹۲۰ع ۽ ۱۹۳۰ع واري دؤر ۾ فرانس ۾ آئي. هي هڪ رد عمل هو قائم ٿيل جمالياتي روايتن جي خلاف توڙي رسمن کي ٽوڙڻ لاءِ، سريئلزم کي مڃڻ وارن جو نئون سچ تخليق ڪرڻ جو جذبو هو، جيئن هو پنهنجي ادراڪ سان ظاهري دنيا جي حقيقتن کي سمجهي سگهن (۱).

ٻهربون پيرو هي لفظ شاعر Guillaume apollinaire پنهنجي سوانحي ناول ۾ ۱۹۱٦ع ۾ ڪم آندو ۽ مقبول ڪيو (۲). سريئلزم کي رائج ڪرڻ وارن اهڙو نن ٽي تخليق ڪرڻ گهربو، جيڪو قائم ٿيل جمالياتي ۽ اخلاقي روايتن کان آزاد هجي. هنن عام طور مضمون ڪم آندا جيڪي خوابن، وهمن ۽ خوشفهمين توڙي پين لاشعوري روين بابت هئا. هن سلسلي جا اهم ليکڪ: بريتن، پال ايليارڊ ۽ ريني چار وغيره هئا ۱۹۳۰ع ۾ مصور به نمايان ٿيا (۳).

اِهي لاڙا آخري Latest آهن، جيڪي سنڌي ادب ۾ آهستي آهستي ويهين صديءَ جي آخر تائين ظاهر ٿيا آهن. پر بنيادي لاڙو مذهب هو ۽ پوءِ اُن تصوف جي شڪل اختيار ڪئي. اهڙو وايو منڊل قائم ٿيو، جو جيڪي صوفي نه هئا، انهن به تصوف جو انداز اختيار ڪيو.

سنڌ، پراڻي زماني ۾ جيتري پکيڙ ۾ وڏيڪ هئي، اوترو سنڌي شاعريءَ جو دائرو وسيع هو. ڪڇ، گجرات، راجستان ۽ لس ٻيلي سان مليل سنڌي شهر اُن جو ثبوت آهن، سنڌ جو شاعر ڪبير شاه هتان هلي لس ٻيلي ۾ شيخ ابراهيم جهان شاعرانه مارڪو

(1) Encyclopedia Americana, Vol. 26, 1987, p. 69.
(2) Ibid. p. 69.
(3) Ibid. p. 69.

ڪري ٿو. ڪڇ جا شاعر ڪارائي ۽ سليمان سوالي توڙي ٻيا چند سنڌيءَ جا ئي شاعر آهن. ڪتاب ٻيلاين جا ٻول (ڊاڪٽر بلوچ) ۽ ڪڇين جا قول (محمد سومار شيخ) ثبوت طور موجود آهن. ٻين ايراضين ۾ سنڌي زبان ۽ شعر جي ڦهلاءُ جا تفصيل ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مختصر تاريخ (ڊاڪٽر بلوچ) ۽ سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي (ڊاڪٽر الانا) ۾ موجود آهن.

سنڌ ڪي وسيع ڪينواس هو. هندي شعر ۽ سنڌي شعر هڪ جان ٻه قالب هئا. قاضي قادن ڪان وٺي شاه لطيف تائين اِن ڳالهه جا ثبوت موجود آهن. مضمون توڙي وزن ۾ اِهي هڪجهڙايون موجود آهن.

تصوف ۽ ويدانت، حقيقت ۽ مجاز جهڙو هنديءَ ۾ تهڙو سنڌيءَ ۽ ٻين ٻاڙيسري ٻولين ۾ جلوه گر آهي. وزن ۾ چند هڪ جيترو ئي رائج آهي. دوهو، سورٺو، ٻڙو دوهو ۽ تلويري دوهو، هندي، گجراتي، ڏنگل ۽ سنڌيءَ ۾ هڪ جيترو ۽ هڪ جهڙو آهي.

اهو صحيح آهي ته شعر جي اصل جان مجاز ۽ محبت جي جي بيان ۾ آهي، آن ۾ ٻه سنڌي شاعرن دنيا ۾ پنهنجو نالو قائم رکيو آهي ۽ هنديءَ سان ربط رکيو اٿن. قديم شاعرن ۾ شاه لطيف جو مثال هڪ ئي لک جو آهي. ڪبير چوي ٿو :-

نينان انتر آنيو، ٻلڪ ڍانپ توهي مين لون،
نا ميں ديکون اور ڪو، نا توهي ديکن دون.

نٿن دور ۾ هونئن ته سنڌي گيت ۾ لفظيات ۾ هنديءَ جو اثر آهي؛ ٻر سهجو (شاعره) جا ڪجهه هندي دوها ٻڙهندي، انهن کي ترجمو ڪيم ته هندي ۽ سنڌي ۾ هڪ جهڙي تنوار ٻڌڻ ۾ آئي -ع

سهجو :

چلنا هي رهنا نهين، چلنا پسو بس،
سهجو تنک سهاگ پر کيون کنڌواهه کيس.

ترجمو :

هلڻو آهه رهڻو ناهي، هلڻو آخرڪار،
سهجو ٿڌي سهاڳ تي، ڇو ويڙهيائين وار.

سهجو :

ٻانهن ڇڙاءِ جات هو، نبل جان ڪي موهي،
هرده ۾ سي جانوڳي، مرد بندون ڳي توهي.

ترجمو :

ٻانهن ڇڏايو تو وڃڻ، نٻل ڄاڻي مون،
دل منجهان ويندين جڏهن، مرد ٻوءِ چئبين تون.

(منتخبات هندي ڪلام، از ڊاڪٽر جعفر حسين)

هڪڙو بيت ڪنهن کان زباني ٻڌو اٿم. شايد ڪنهن ٻئي شاعر يا شاعره جو هجي، اهو هي آهي- ع

سونا لاون پي ڳئي، سونا ڪر ڳئي ديس،
سونا ملا نه پي ملا، روپا هوگئي ڪيس.

سون ان جو تازو ١٩٩٠ع ۾ هيٺين ترجمو ڪيو آهي.

سون ڪٽڻ ويو سپرين، سڃو ڪري ديس،
سون مليو نه پرين وريو، روپا ٿي ويا ڪيس.

هنديءَ ۽ سنڌيءَ جو هيٺين شعر ۾ اثر ۽ ربط گهڻو ئي آهي.

سنڌي شاعري ڪيتري قديم آهي، ان تي خاص طور ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ تحقيق ڪئي آهي. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي

ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مختصر تاريخ (١٩٨٠ع) ۾ تفصيل سان سنڌي زبان جي اوسر جو ذڪر ڪرڻ ڪانپوءِ پوين ٽن بابن (٣-٥ ۽ ٦) ۾ ادبي روايت جي ابتدا ۽ شعري ذخيري جو ذڪر ڪيو آهي. جيڪي شعر يا ٻيو ادبي مواد مليو آهي، ان جو ذڪر ڪيو آهي. انهن سڪلين روايتن تي اختيار ئي نه آندو اٿس. جن ۾ ڪڇ ڪاٺياواڙ ۽ سؤراسٽر جي ڪن پراڻن ٻوٽن ڪي هرو ڀرو سنڌي شعر ڄيو ويو (ڏسو محرم خان: پورب سنڌي شعبو سنڌ يونيورسٽي ٦٨-١٩٦٩ع ص ٩٧-٩٨ ۽ سماهي مهراڻ ٣/١٩٦٨ع) هنن مضمونن ۾ ساڌو سرهو ۽ جيٺندو جوڳي ٻه شاعر ظاهر ڪيا ويا ۽ انهن کي سنڌ جو شاعر ڪري ليکيو ويو ۽ اهو ڄيو ويو ته انون جو شعر ڪڇ ڪاٺياڙ ۽ سؤراسٽر سوڌو مليو ٿو. هنن دعوائن جو بنياد ان طرف جي باري ۾ ڪيل تحقيق تي آهي. مسٽر محرم خان انهن جو اطلاق سنڌ تي ٻه ڪيو. اهو قبول ڪجي ته ٻه شعر جو نمونو ته کپي. اهو هن پنهنجي ڪنهن به مضمون ۾ نه ڏنو آهي. (ڏسو مهراڻ ٢-٣/١٩٦٦ع، ١/١٩٦٧ع، ۽ ٢/١٩٦٧ع.)

مون پنهنجي "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ" (١٩٧٣ع) ۾ ٻهرئين ڇاپي ۾ سندس اِها راءِ قبول نه ڪئي. ان سان گڏ مهراڻ ۾ سندس لکيل سيني مضمونن تي تنقيد ڪيم، پر آها تنقيد مهراڻ جي ايڊيٽر گرامي صاحب، محرم خان کي ڏيکاري، مون کي واپس ڪيو. ڇي تنقيد شايع ٿيڻ سان ليکڪ آئينڌي اسان کي ٻيا مقالا نه لکي ڏيندو. انهن مهراڻ وارن مقالن سان هڪ مقالي ۾ هن صاحب ايئن به لکيو ته ٻوءِ خيال نالي راڳ ايجاد ٿيو. حقيقت ۾ خيال ڪنهن به راڳ جو نالو نه آهي. خيال ڳائڪيءَ جو هڪ انداز آهي.

بهرحال محرم صاحب لوڪ ورثي اسلام‌آباد جي هڪ ڪتاب دودو چنيسر (١٩٧٥) جو مقدمو لکندي پنهنجي ڪاوڙ جو اظهار ڪندي مون کي نام نهاد استاد سڏيو ۽ گار ڏيڻ خاطر هيٺيون جملو غلط ڪري لکڻ ڪان به نه گتو: سنڌي ادب ۾ هي ڪو 'سڳورو' صبح آهي يا ساڳهين ڪو منحوس 'شام' آهي. [ص ٢٠] (شام، ڪنهن زماني ۾ آءٌ تخلص ڪندو هوس) ڪيس نالو لکڻ جو حوصلو نه هو ته ڪا منحوس شام، لکي جملو ته درست رکي ها. مون پنهنجي سنڌي ادب جي مختصر تاريخ (١٩٨٣ع) جي ٻئي ڇاپي ۾ پنهنجي اختلاف راءِ کي ڪيدي ڇڏيو. پر سنڌي شعر جي تلاش ڪندي اهڙين ڳالهين ۽ ٽيل تحقيق جو جائزو وٺڻ ضروري آهي. ان ڪري مٿيون حوالو ڏنم ڪنهن به ليکڪ محرم خان جي هنن جڙتو نالن ۽ ٻنڌ ٻاجن جي آوازن کي شاعري ڪري نه مڃيو آهي.

قديم سنڌي شعر کي ڪنهن به طرح بنا شعر جي نموني دستياب ٿيڻ جي هوا ۾ ته ليي نه سگهبو. جيڪي به ڪجھ، ڳاهون موجود آهن، انهن جو ليڻ وارو به مسٽر محرم خان نه آهي. ڪيچن جي قدامت جي ته پروڙ پوڻ به مشڪل آهي. هن صاحب موسيقيءَ ۽ رقص کي به شاعري سمجهيو آهي - ته پوءِ ٻنڌ ٻاجي جهڙي ٻي ڪهڙي شاعري سڏبي!

انهيءَ ڪري ايئن ضرور چئبو ته سنڌي شاعري جي ابتدائي اهڃاڻن ۽ ڪن روايتن ۾ هڪ ٻه بيت ملڻ سبب ٿي انهن شاعرن کي ڳڻيو نه ويو. قاضي قادن جا ٻهرين فقط ست بيت مليا ته انهن کي ٻهريون تحريري ڪلام جاڻي ڪجھ اهميت ڏني وئي. ١٩٧٨ع ۾ وڌيڪ ڪلام مليو. پر اوترو ڪلام ته شاه ڪريم جو به هو. آن کي به سنڌ جو درويش ڪري متعارف ڪرايو ويو. پوءِ جي محققن

هن قديم شاعري کي تسليم ڪيو. انهيءَ لحاظ کان قديم شاعرن ۾ هيٺين شاعرن کي ڳڻجي ٿو:- پير صدرالدين (١٢٩٠-١٣٠٩ع)، قاضي قادن (١٥٥١-١٣٦٣ع)، دادو ديال (١٥٣٣-١٦٠٣ع) پير محمد لکوي (١٦٠٠ع ڌاري وفات) عثمان احساني (١٦٣٠ ڌاري زنده هو) شاه عبدالڪريم ([٣٨] ١٥٣٦-١٦٢٣ع) شاه لطف الله قادري (١٦١١-١٦٧٩ع) سهاستي پراڻنات (١٦١٨-١٦٩٣ع مخدوم نوح (ولادت ١٥٠٥ع) ۽ شاه عنايت رضوي (وفات اندازاً ١١٢٥هه). چوڏهين صدي عيسوي کان وٺي سترهين صدي عيسويءَ تائين هنن سنڌي شاعريءَ کي تاتيو نهايو ۽ ان کي تصوف جي پينگهن ۾ مٺين لولين سان لوڏي پروان چاڙهيو. ٿورن رزميه بيتن ۽ ڳاهن کان سواءِ سمورو صوفياڻو ڪلام مليو آهي. اهو صاف ڏسڻ ۾ آيو ته تصوف غالب مضمون رهيو.

قديم شعر بابت هڪ روايت:

قديم شعر جي تلاش ۾ عالمن ۽ محققن کي هڪ اهڙو شعر هٿ آيو. جنهن کي پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. جن مائهن سچي سنڌ، سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب جي تاريخ تي لکيو آن کي ڪوڙو سڏيو، انهن وري هن شعر کي بروهيءَ جو شعر چئي پنهنجي ڪاتي ۾ داخل ڪيو. شعر آهي.

اره اصره ڪڪرا، ڪي ڪره منده

هي شعر امام ابو حاتم محمد جي ڪتاب روضة العقلاءُ و نزهة الفضلاءُ ۾ آيو آهي. اهو چاتايو ويو آهي ڪو سنڌ جو مائهو بغداد ۾ يحيىٰ بن خالد برمڪي جي روبرو ويو ۽ شعر پڙهيائين. مجمل التواريخ و القصص ۾ به، هڪڙو متن آهي: اره بره ڪنڪره ڪرا ڪري منده. بيت جو ترجمو ڪجهه هن ريت چاتايل آهي:

"جڏهن اسان وٽ نيڪين جو بيان ٿئي ٿو ته ان وقت تنهنجو ئي نالو ورتو ويندو آهي !"

اڪثر اهو به چيو ويو ته حضرت بلال حبشي هي شعر رسول اڪرم جي مدح ۾ چيو. ايئن ٿو معلوم ٿئي ته عربي تذڪرن ۾ املا تبديل ٿي ويئي آهي. سون هن بيت تي ڪيتري وقت ڪان غور ٿي ڪيو آهي جي ڪتاب روضه" جي سنڌ تي يقين ڪجي ته سنڌ مان ڪو ماڻهو ويو ته پوءِ هو ذات جو مندرو (مندره) هوندو يا سندس نالو مندرو هوندو، يا ڪنهن سندري حاڪم جي ساراه ۾ شعر چيل آهي. لاڙ ۾ مندرا قوم رهي ٿي. تاجن مندرو ۽ راڏڻ مندرو جهڙا حاڪم رهيا آهن. منهنجي خيال موجب بيت هيئن آهي- ع

مندرو	ڪ ڪري	ڪو[نه] ڪري	ٻيڙا	آهڙا
منده	ڪراڪري	ڪنڪره	بره	اره

يعني اهڙا ٻيڙا (مهرباني جا) ڪوبه نٿوڪري جهڙا مندروٿوڪري.

(مولا مٿان سون، ٻيڙو لاءِ م ٻاجهه جو - شام)

پير صدرالدين

اسماعيلي داعين (مبلغن) جو سلسلو سنڌ ۾ گهڻو آڳاٽو آهي. سنڌ ۽ ڪڇ ڪاٺياواڙ طرف اسماعيلي داعين جي دعوت جي سلسلي ۾ جن بزرگن جا نالا ملن ٿا، انهن ۾ پير نورالدين، پير شمس، پير صدرالدين ۽ حسن ڪبيرالدين وڏيڪ مشهور آهن. سنڌ ۾ پهريون داعي پير نورالدين يا ستگر نور ١٠٧٩ع ۾ آيو. هن تر ۾ اچي ستگر نور سنڌيءَ جي ڪڇي ۽ لاڙي محاورن توڙي ملتان طرف جي زبان ۽ محاورن جي واقفيت حاصل ڪئي. سندس دعوت سان جيڪي ماڻهو مسلمان ٿيا، انهن ڪي اسلام جا اصول سمجهائڻ لاءِ هن تصوف ۽ ويدانت جي اوٽ ورتي. هو چوي ٿو- ع

بن علمي بندگي ڪري، تو بندگي سڄي سار،
جيون نت اٺ راهہ چلڻا، آخر اجڙ واس.

ستگر نور ڪانپوءِ پير شمس تيرهين صدي عيسويءَ ۾ تبليغ ڪئي. پر جيڪو داعي وڏو شاعر به ٿي اڀريو سو پير صدر الدين (١٢٩٠-١٤١٩ع) آهي. سندس ڪلام گنان جي عنوان سان مشهور آهي. پير صدرالدين جو ڪلام سنڌي، هندي، ملتاني ۽ گجراتيءَ ۾ آهي. ڪڇي ۽ لاڙي محاوري ۾ سندس ڪلام آهي. پير صاحب جو گنان "آڻي الله نہ گهرين بندا تون ستين ساري رات"، گهڻو مشهور ٿيو. ٻوليءَ جي لحاظ کان به سندس ڪلام آسان ٿو لڳي. ان ڪري ڊاڪٽر بلوچ جو خيال آهي تہ پوين اسماعيلين جي زبان جو پراڻن گنانن تي اثر ٿيو آهي. گنانن ۾ پيغام رسائڻ ۾ بہ تصوف ئي ذريعو بڻيو آهي. پير صاحب فاني دنيا جو ذڪر هن ريت ڪري ٿو:-

ڪوٺا منڊپ ماڙيون گهر گهوڙا پنڊار،
ڪين (١) نہ نيا پاڻ سين، جيو چلنتي وار.

گنان ۽ وينتيون شاعريءَ جون صنفون آهن. اڪثر جي هيئت ڪافيءَ وانگر آهي. اسماعيلي فرقي جو هي هڪ وڏو شعري ذخيرو بہ آهي ۽ ان کي هڪ تقديس بہ حاصل آهي، جيڪي بہ اسماعيلي شاعر ٿيا، تن پير صدرالدين جو اثر نمايان آهي.

ايئن چئي سگهجي ٿو تہ گنانن ٻارهين کان وٺي تيرهين صدي عيسوي تائين مذهبي، اخلاقي ۽ صوفيانہ شعر جو وڏو ذخيرو سنڌي ادب جو سينگار بڻايو آهي.

---

(١) ڪنهن.

سومرن جي جنگ :

ادبي لحاظ کان اِهي ئي ساڳيا ٽي سؤ سال (١١ صدي کان ١٣ صدي ع) سومرن جي دؤر جي واقعن ۽ قصن بابت رزميه ۽ روحاني شعر سبب ڳڻيا وڃن ٿا . رزميه شعر ۾ دودي جي دهليءَ جي حملہ آورن سان جنگ ۽ سر ڏيڻ جي سرهو ٿيڻ جو احوال ڀٽن ڀانن پنهنجن بيتن ۽ ڳاهن ۾ آندو . سومرن جي دؤر جا ڪجهہ ٻيا قصا بہ آسريا . ڀاڳو ڀان ، سمنگ چارڻ ۽ ٻين ڀٽن ۽ چارڻن جون ڳاهون سومرا دور (١٠٥٠ - ١٣٥٠ع) جو احوال مهيا ڪن ٿيون . هنن شعرن ۽ ڳاهن جي اهميت ادبي لحاظ کان ٿي گهٽي آهي . تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي هن مواد کي پيڙبو تہ آهو هڪ جدا پيمانو آهي . سومرن جو دؤر موضوع جي لحاظ کان ٻن حصن تي مشتمل آهي . رزم ۾ دودي جي جنگ ۽ رومان ۾ ليلا چنيسر ، عمر مارئي ۽ ٻيا قصا آهن . قصن جي اهميت بہ ادبي لحاظ کان گهٽي آهي ، قصن جي باري ۾ چيل بيتن کي تاريخ نہ چاٽڻ ڪپي .

بهرحال هي سنڌي شاعريءَ جو ابتدائي زمانو آهي . هن کي ميسر ٿيل ڪلام سبب ئي ڳنجي ٿو ، نہ ئلهي روايت تي .

سمن جو دؤر (١٣٥٠ - ١٥٢٠) ، سنڌي شاعريءَ جو ٻيو دؤر ڳڻڻ کپي . هن دؤر ۾ ڪي بيت ۽ ڪي روايتون مليون آهن . بيت بہ ٿورا آهن ۽ خالي روايت تہ ادبي مطالعي ۾ ڪا بہ مدد نٿي ڏيئي سگهي . فقط انهن روايتن کي ڳڻبو جن سان گڏ ڪي بيت شامل آهن انهن ۾ هيئيون روايتون آهن :

١ - شيخ حماد جماليءَ سان منسوب هڪ بيت .

٢ - اسحاق آهنگر (لوهار) سان منسوب هڪ بيت .

٣ - ماموئي درويشن سان منسوب ست بيت .
٤ - مخدوم احمد ڀٽيءَ سان منسوب ٻه بيت .
٥ - نوح هوٿياڻيءَ سان منسوب موزون فقرا .
٦ - پير مراد شيرازيءَ سان منسوب هڪ فقرو .
٧ - سيد علي شيرازيءَ جو بيت (چار سٽون) .
٨ - شيخ عبدالجليل چوهڙ جي روضي ۾ ڳايل ٻه بيت .
٩ - حديقه الاوليا ۾ آيل چار بيت .

ايئن ڪي ٻيا بيت به هوندا جيڪي تذڪرن ۾ نه اچي سگهيا . هنن ۾ مضمون به اخلاقي ۽ توحيد تي آهي ، تصوف جي هڪ جهلڪ ملي ٿي ۽ ڪي بيت ۽ ٿوري فقرا فقط واقعاتي نوعيت جا آهن .

قاضي قادن :

سمن جي دؤر جي آخر ۾ جنهن شاعر جو ڪهڙو ڪلام آهي، سو قاضي قادن (١٤٦٣ - ١٥٥١) آهي. نئين تحقيق موجب سندس ڪلام سؤ کن بيتن تي مشتمل آهي . [هوري نڪر واري تحقيق کان اڳ فقط ست بيت شاهه ڪريم (١٥٣٨-١٦٢٣ع) جي رسالي مان نروار ٿيا هئا .

قاضي قادن جي ڪلام مان تصوف هڪ مڪمل مضمون وانگر ظاهر ٿئي ٿو. هو صاف صاف چوي ٿو ته آهو طرف ٿي ڪو پيو هو جتان محبوب جو جلوو ڏٺم. ڪنهن ڪتاب مونکي ڪو نه سيکاريو-ع

ڪنز قدوري قاف ، ڪو ڪونه پڙهيوم
سو پار ئي پيو ، جتان پرين لڌوم

سانر ڏيئي لت ، اوچي نيچي پوڙيئي،
هيڪائي هڪ ٿيو ، ويئي سڀ جهت.

آهائي تنوار آهي، جا اڳتي هلي شاه ڪريم، شاه لطيف ۽ سچل جي ڪلام ۾ ظاهر ٿي. تصوف ۾ ڪائنات جي سڄي موجودات کي خالق جي وجود جو مظهر ڄاتو ويندو آهي. صوفي شاعرن وحدت جي واڪي تمام بلند آواز ۾ ٻڌجي ٿي. دادو ديال پوين شاعرن ۾ هڪ اهڙو شاعر ٿيو جنهن قاضي قادن جو واضح اثر ورتو.

مخدوم نوح:

سنڌ جي هڪ متبرڪ خاندان جو چشم و چراغ حضرت مخدوم نوح هالا ۾ ٩١١هه (١٥٠٥ع) ۾ ڄائو. سندن والد جو نالو نعمت الله هو. مخدوم نوح جو اصل نالو لطف الله هو. نه رڳو حضرت مخدوم نوح پر سندن خاندان ۾ وڏا وڏا بزرگ ۽ حق جا طالب ٿي گذريا آهن. حضرت مخدوم نوح قرآن شريف جو فارسيءَ ۾ ترجمو به ڪيو. سندن ملفوظات پوين وٽ محفوظ آهن ۽ ٿورڙا بيت به منظر عام تي آيا آهن. انهن بيتن جي ٻولي به آسان آهي. مخدوم صاحب ماڪ جي جا توضيح ڪئي آهي ۽ سا متاثر ڪندڙ آهي — ع

پٽي جا پرڀات، سا ماڪ ۾ پانيو ماڻهنا،
روئي چڙهي رات، ڏسي ڏکوين کي.

پرڀات جي ماڪ يا شبنم تي ڪيترن شاعرن لکيو آهي، پر مخدوم صاحب نازڪ خياليءَ جو بهتر نمونو پيش ڪيو آهي. مخدوم نوح هڪ درويش ۽ شاعر آهي. هن جي ڪلام مان اها ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي. ٿورو سنڌي ڪلام به اها ئي ثابتي ڏي ٿو.

پير محمد لکوي :

هي بزرگ هڪ طويل نظم جي ڪري سنڌي شاعريءَ ۾ اهم جڳهه والاري ٿو. اسندس زندگي جو ڪو پوروسو جوڳو احوال ڪو نہ ملهو آهي. فقط هي معلوم ٿيو آهي تہ هو ٺٽي مان لڏي سکر تعلقي جي لکي ڳوٺ ۾ اچي رهيو ۽ ١٦٠٠ع ڌاري وفات ڪيائين. تذڪره لطفي جلد اول ۾ سندس ذڪر آيو آهي. سندس نظم الف اشباع تي موزون ٿيل آهي ۽ ڪبت وانگر آهي. جنهن دؤر ۾ فقط بيت ملن ان ۾ هي طويل نظم هڪ نئين ڳالهہ آهي. اهوئي اڳتي ايندڙ وقت ۾ عالمن جي لکيل نظمن ۾ ڪم آيو. جن ۾ ضياءالدين، ۽ ٻين عالمن جا شهپارا اچن ٿا.

پير محمد جو نظم هڪ طرح جي مدح ۽ نعت آهي. هن ۾ هو صبح جي ٿڌڙي هير کي پيغام نيندڙ بنائي حضور صلعم جي خدمت ۾ عرض ڪري ٿو:

اي صبا واءُ صبوح جا، خاطي خير هتا،
تون ريبارو رحمان جو ۽ قاصد قربا.
تون ميان جي محبوبن جو پيڪ سندو پريا،
تون پانڌي پيارن جو اولي اڪڙيا — الخ.

ٻوليءَ ۽ انداز مان معلوم ٿئي ٿو تہ هو ڪو پختو شاعر ۽ عالم ماڻهو هو.

دادو ديال : (١٥٤٤-١٦٠٢ع)

دادو ديال جو نالو ويجهڙائيءَ جي ڪوجنا ڪان پوءِ قديم سنڌي شاعرن ۾ اچي ويو آهي. دادوءَ کان سواءِ ڪن ٻين شاعرن جا نالا ۾ مليا آهن، جن جا سنڌي دوها موجود آهن. شاه جي رسالي ۾ سُر بيراڳ هنديءَ ۾ تلسي، دادو، سمن ۽ ٻين جا دوها

آيل آهن . شاه صاحب جي مجلسن ۾ زير بحث اچڻ ڪري رسالي جو حصو بڻيا .

بهرحال دادو انهن ۾ هڪ اهم شاعر آهي . هو شاه ڪريم جو همعصر هو. ڊاڪٽر بلوچ جي لکڻ موجب دادو ديال، قاضي قادن جي بيتن کي راجستان طرف مشهور ڪيو. هن خود راجستاني ۽ هندي ٻوليءَ ۾ ڪلام چيو ۽ سنڌيءَ ۾ به ڪلام چيائين (١) .

رانيلا مٺ مان مليل گرنٿ ۾ دادو جو ڪلام به آهي . اُتان موڪليل ڪجهه بيت ڊاڪٽر بلوچ به ڏنا آهن (٢) اهي هت آڻجن ٿا - ع

دادو جهاتي پاڻي ٻس ٻري، داڻي‌لاءِ م وير
ست سيو ڏي هليو، ٻوءِ پسندون ڪير .

دادو غافل ڇو وتين ، منجهين رب نهار
منجهيئي ٻي پاڻ جو ، منجهيئي ويچار .

دادو غافل ڇو وتين ، آهي منجهه الله
ٻري پاڻ جو پاڻ سين، لهي سيوني ساءَ .

دادو جئن تيل تيلن ۾ ، جئن ڳنڌ ڦلن
جئن مکڻ کير ۾ ، تئن رب رهن .

ڊاڪٽر بلوچ جو اهو به خيال آهي ته دادوءَ تي قاضي قادن جو گهڻو اثر آهي . هو دادوءَ جو روحاني رهبر آهي . قاضي قادن جي ڪلام ئي دادو ديال کي خدا جي هيڪڙائي ڏي مائل

---

(١) سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مختصر تاريخ - ص ص ٢٢٣ ۽ ٢٢٥ -

(٢) ايضا - ص ٢٢٦ -

ڪيو (١). دادو پنهنجين زاري راٺيلا جي مٽ جي گرنٿ مان قاضي قادن جو ڪلام ملڻ بہ اهونئي ثابت ڪري ٿو.

دادوءَ جو ڪلام بہ تصوف جي آن شاعرانہ بيان جو اظهار پيو ڪري جيڪو قاضي قادن ڪيو آهي. خدا جي هيڪڙائي ۽ حقيقي محبوب جو من ۾ سمايو رهڻ لاءِ قديم صوفين جي ڪلام مان اهائي تنوار پئي اچي. دادو ديال تي قاضي قادن جو اثر هو ان ڪري انداز بيان بہ آهو ئي آهي. دادو چو جو سنڌ کان ٻاهر رهيو آن ڪري سندس ٻوليءَ مان بہ اهو ظاهر ٿئي ٿو. بهرحال هو سنڌ جي صوفيانہ شعر جي هن لڙهيءَ ۾ پوتل نظر اچي ٿو.

شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ وارو: (١٥٣٨-١٦٢٣ع)

شاہ ڪريم يا ميون ڪريم هڪ نهٺو نماڻو شخص، درويش ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس صبر جا قصا سنڌ ۾ مشهور آهن. هو هڪ طرف خود ئي پيارو ماڻهو هو. ٻئي طرف پٽ ڏٺي سندس پٽ مان (تڙ پوتو) ٿيو. ڪتابن ۾ آيو آهي تہ سندن وڏا هرات کان آيا. متياري مان لڏي بلڙي وسايائون. اتي سندس تعليم ۽ تربيت ٿي. شاہ ڪريم، حضرت مخدوم نوح سان دوستيءَ جي رشتي ۾ منسلڪ ٿيو. شاہ ڪريم لاءِ مشهور آهي تہ هو هڪ طرف خلق جي خدمت ۾ پنهنجو وقت سجايو ڪندو هو تہ ان سان گڏ مسجدن جو پاڻي ڀرڻ ۽ عبادت ۾ گذاريندو هو. سندس شخصيت ۽ ڪلام ۾ ڪوبہ تضاد نہ آهي.

پنهنجي دور جي شاعريءَ ۾ هو لهجي جي نرميءَ ڪري بہ اهم آهي. ٻهريون وڏو شاعر آهي، جنهن جو تحريري صورت ۾ ڪلام مليو ۽ ملفوظات بہ محفوظ آهن. سندس مريد سيد محمد رضا

---

(١) بلوچ ص ٢٧٣ -

اهو سڀ محفوظ ڪيو. رسالہ ڪريمي ١٩٠٤ع ۾ قليچ بيگ ۽ ١٩٣٧ع ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي شايع ڪيو. شاه ڪريم مريدن جي پڇيل سوالن جا جواب ڏيندو هو ۽ ان سلسلي ۾ ڪي بيت چئي ڳالھ واضح ڪندو هو. ڪنهن پڇيو تہ دنيا جي ڪم ڪار ۾ بہ رڌل آهيو ۽ خدا جي عبادت ۾ دل جي حضور سان ڪريو ٿا، اهو ڪيئن؟ جواب ۾ سيد صاحب بيت چيو- ع

پاڻي هاري سر ڀڄڙو، جتن تي پکي جيئن،
اسان سڄڻ تيئن، رهيو آهي روح ۾.

سندس بيتن ۾ هر ڳالھ آسان نموني ۽ وڻندڙ مثال سان ڀڌايل آهي. ڪٿي بہ سندس ڪلام ۾ بيان ۽ زبان جي دقت نہ ملندي. پڇڻ بابت چوي ٿو- ع

پڇتا سي نہ منجهتا، جي پڇن سي وڃن،
جو لکڻ منجهہ ماڻهين، سو مکڻ منجهہ کير.

شاه ڪريم جي ڪلام ۾ محققانہ تلاش ڪان پوءِ فارسي شعر ۽ خيال جو اثر ملندو، پر خود سنڌي شعر اهڙو سلوڻو هوندو جو اصل ڏي خيال ئي نہ ويندو.

مثال:

خشڪ باشي بر لب جُو خشڪ لب
ميدوي سوئي سراب اندر طلب
(رومي)

پاڻيءَ مٿي جهوپڙا، مورک اُڃ مرن،
دم نہ سڃاڻن، دانهون ڪن مٿن جئن.

راز رکڻ بابت عالم ۽ منطق جا صاحب ڪيترين ميائن واريون توجيهون ڏين ٿا. ڪهڙن ڪهڙن مثالن سان هي ڳالھ سمجهائڻ

جي ڪوشش ڪن ٿا، پر شاهہ ڪريم بند مِٽ جو مثال نهايت ساد گيءَ سان ڏي ٿو ۽ راءِ ظاهر ڪري ٿو جنهن ۾ ڪوبہ ور وڪڙ نہ آهي - ع

مِٽ پيڙيائي پلي، جي آهني تہ واءُ

جي ٻذر وڏءِ ڳالهڙي، تہ چِڏي وڃي ساءُ.

هو هڪ صوفي شاعر آهي، پر سندس شعر ۾ تصوف جو ڪوبہ معاملو منجهيل لفظن ۾ نہ آهي. هو هر ڳالهہ آسان لفظن ۾ چوي ٿو- ع

اسين تتان آئيون، جتي کهنبو نساهہ،

جي وڃون ڪنهن وهانءُ تہ بہ متهون لوئيون.

آسان زبان ۽ سپڪ لهجو شاهہ ڪريم جي ڪلام جي خصوصيت آهي. هو انهيءَ لحاظ کان بہ سنڌيءَ جو پهريون شاعر آهي. سندس هيٺيان ٽي بيت بہ اِها ڳالهہ ظاهر ڪن ٿا- ع

هنيون ڏجي حبيب کي، لِکَ ڪَڏجن لوڪَ،

ڪَڏيون ۽ ڪروتون، اِيءَ پڻ مڳر ٽوڪ.

مورک مُور نہ ٻجهنا، هيڏانهن هوڏانهن ڪن،

ڪُ رُجن اکين ۾، سي ڪيئن پرين پسن.

نينهن نياپي نہ ٿئي، سڏين سيڻ نہ هُون،

ڪارڻين راتين رتِ ڦڙا، جان جان نيڻ نہ رُون.

اهو انداز اهو لهجو اڳتي شاهہ جي رسالي ۾ بہ مليو ۽ سنڌي شاعريءَ لاءِ هڪ نمونو بنيو. هڪ وڏو شاعر، هڪ عظيم انسان ۽ درويش ڪهڙو ٿيندو آهي، ان سوال جو جواب بہ شاهہ ڪريم جي ذات ۽ ڪلام مان مليو.

عثمان احساڻي :

هن درويش جي زندگيءَ جو احوال ايترو ملي ٿو ته هو اصل پاڪناڙي طرف جو هو. پير محمد لکويءَ جو همعصر هو. ١٦٣٠ع ڌاري لڏي اچي لکيءَ ۾ ويٺو. سندس ٿورن ئي بيتن جو پتو پيو آهي، جن جو عنوان وطن نامو آهي. پروفيسر بدوي ڪل ١٢ بيت ڏنا آهن. عثمان احساڻيءَ جي هنن بيتن ۾ شاعر دنيا کي هڪ راهه گذر سڏيو آهي. آخرت جو بيان نهايت رقت پرئي انداز ۾ ڪري ٿو ۽ هن دنيا کي انسان جو اصل وطن سڏي ٿو. فنا ۽ بقا تي بحث ڪري ٿو. سندس بيتن ۾ اڪثر ڇهن سٽن کان وڌيڪ سٽن وارا بيت آهن ۽ قافيو آخري سٽ ۾ به آخر ۾ آهي، رائج سنڌي بيت وانگر نه آهي - ع

تيسين ياد نه اچئي جا، حد هيبت ناڪ
ته اچڻ ٿيندو اوچتو، بندا هوشناڪ
ڏڙ لٿينداءِ ڏوڙ ۾، چست هٿي چوڦاڪ
تون آئين پاڻ سين، ڪو وس وڃائو واڪ
ڳالهه آنانڪي گور جي، مشڪل ناهي مذاق.

عثمان احساڻيءَ جو شعر ايترو پختو به نه آهي ۽ نه تصوف جي ڪنهن ڳوڙهي ڳالهه کي ظاهر ڪري ٿو. فقط دنيا جي بي ثباتيءَ جو ذڪر پيو ڪري.

لطف الله قادري :

هن بزرگ، بابت هاڻي تحقيق چڱي حد تائين ٿي چڪي آهي. سندس ڪلام ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ايڊٽ ڪري ١٩٦٨ع ۾ شايع ڪيو آهي. ڪتاب 'شاهه لطف الله جو ڪلام' ۾ شاعر جا

۾ ڪتاب سنڌي رسالو ۽ منهاج المعرفت آندل آهن. ڊاڪٽر بلوچ جي تحقيق موجب، ”هو اڱهم ڪوٽ يا اڱهاماڻو جو رهاڪو هو؛ جيڪو تعلقي ماتليءَ ۾ آهي“. شاه لطف الله اندازاً ١٦١١ع ۾ ڄائو ۽ ١٦٧٩ع ۾ وفات ڪيائين. سندس تعليم ۽ تربيت ۾ پنهنجي ڳوٺ ۾ ٿي؛ جيڪو هڪ علمي مرڪز هو. لطف الله، قادري مشرب اختيار ڪري طريقت جي راه، جو پانڌيئڙو ٿيو. سندس هڪ ڪتاب تحفه السالڪين جو حوالو به آيو آهي. اهو اڃان ظاهر نه ٿيو آهي. منهاج المعرفت فارسي زبان ۾ لکيائين. ڪن مسئلن جي سمجهاڻيءَ خاطر ڪتاب ۾ سنڌي بيت به لکيائين. سندس ڪلام ۾ خاص نڪتو توحيد ۽ تصوف جو ظاهر ٿئي ٿو. بيتن جو تعداد چار سؤ آهي. قديم شاعريءَ ۾ گهڻو تحريري ڪلام به هي آهي. قاضي قادن جو بيت: لا لاهيندي . . . . . الخ، شاه لطف الله جي ڪلام ۾ هن صورت ۾ آهي:

لا ڪي لاٿائون، الله ڪي اوڏو ٿيا،
قطع ڪامل تني ڪي، او ء ڇڏي سڀ ويا،
محب تنهن مڙيا، جنهن ڪي سيڪي سيڪو.

سندس ڇپيل ڪلام ۾ لاڙ جو تلفظ نه رکيو ويو آهي. لاڙي محاوري موجب اچار ٿيني ٿيندو.

مهامتي پراڻنات:

مهامتي پراڻنات جو اصل نالو ’مهرراج‘ هو. هن کي ’مهامتي‘ يعني وڏيءَ مت ۽ سمجهه وارو سڏيو ويو، جو هيءُ سچ جي کوج ۽ حق جي طلب ۾ دنيا ۾ نڪتو. گمراهه ۽ اڻوڄهه

انسانن جي رهبري ڪيائين ، مهر راج پراڻناٿ ٦ آڪٽوبر ١٦١٨ع تي گجرات ۾ نوانگر (جام نگر) ۾ ڄائو (١) . هُو جام جي وڏي وزير ڪيشو ٺاڪر جو پٽ هو. سندس ماءُ سنڌياڻي (ڌن ٻائي) هئي (٢). پراڻناٿ ۾ هڪ مهاپرش ديوچند کي جوت نظر آئي ، جيڪو اصل سنڌ جو هو. ديوچند عمرڪوٽ ۾ ١١ آڪٽوبر ١٥١٨ع تي ڄائو ۽ حق جي طلب ۾ ١٦٠٦ع ۾ جام نگر ويو، اتي هن جي ملاقات پراڻناٿ سان ٿي (٣) . ٻئي ديس پرديس گهميا ، عربستان ۾ ويا. ٻئي گرو ۽ چيلو مختلف زبانن ۽ علوم کان ۾ واقف ٿيا . پراڻناٿ مادري ٻولي گجراتيءَ کانسواءِ هندي، سنڌي ، عربي ۽ فارسي ڄاڻندو هو (٤). عربي (ديو ناگري خط) ۾ ڪتاب قيامت نامو لکيائين .

سنڌي بيت ۽ ٻيو ڪلام پراڻناٿ پنهنجي مرشد ديو چند کان ٻڌو . ديو چند جي ٨٧ سالن جي عمر ۾ ٥ آڪٽوبر ١٦٥٥ع تي وفات کان پوءِ اُن جي مشن کي سنڀاليائين . پراڻناٿ جي سنڌ ۾ اچڻ بابت چڳاڻي لکي ٿو ته هُو پور بندر ۽ مانڊوي کان ٿيندو ، ٺٽي نگر ١٦٥٩ع ۾ پهتو. اتي هڪ برهمڻ ناٿا جوشيءَ وٽ رهيو. ٺٽي ۾ سندس ملاقات لعل داس سان ٿي . جنهن سندس

---

(١) پراڻناٿ جو احوال ڊاڪٽر بلوچ جي ڪتاب 'سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مختصر تاريخ' ۽ جهمون رامچند چڳاڻيءَ جي مقالي مهراڻ ١/١٩٩٠ع تان ورتل آهي .

(٢) بلوچ ، ص ٢٦٥

(٣) جهمون رامچند چڳاڻي: مقالو 'سنڌي ساهت جو هڪ لڪل ورق' ٽماهي مهراڻ سنڌي ادبي بورڊ ١/١٩٩٠ع ص ١٠٦ .

(٤) چڳاڻي ، ص ١٠٧ .

ذڪر ڪتاب بيتڪ ۾ ڪيو آهي . لعل داس لکيو آهي ته هُو ڪنهن ڪنهن سان مليو ۽ خيالن جي ڏي وٺ ڪيائين (١). پراڻناٿ جو نئي اچڻ جو سلسلو جاري رهيو. ١٦٦٧٠ع ڌاري آيو ته لاڳيتا ڏهه مهينا هتي رهيو.

مهامتي پراڻناٿ جو ڪلام ڪُلجم سروپ نالي ڳرنٿ ۾ درج ٿيل آهي ؛ جنهن کي پراڻ پنٿي تارتم ساڳر به چوندا آهن . هن ۾ ڪل ١٨٧٨٥ بيت آهن . ڪلام کي جدا جدا عنوانن هيٺ ورهايو ويو آهي. سنڌي ڳرنٿ به انهن مان هڪ آهي (٢) . پراڻناٿ جو سنڌي ڳرنٿ ١٣ ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. هن ۾ بقول چڱاڻي ٥٢٣ چوپايون آهن . مضمون مجموعي طور تصوف ۽ ويدانت وارو آهي. جيئن تصوف ۾ هڪ وڇڙيل روح، عالم ارواح ڏي وڃڻ لاءِ واجهائي ٿو ، تيئن پراڻناٿ جي ڪلام مان به اِها ڳالهه، چٽي ظاهر ٿئي ٿي ته ”هڪ آتما ، پرماتما کان وڇڙيل حالت ۾ ويهي ورلاپ ڪيا آهن . هن ٢٩ جون ١٦٩٣ع ۾ وفات ڪئي. پراڻناٿ جوگس / پنٿ پرنامي يا ست پرنامي سڏبو آهي. هندو مت ۽ اسلام جي خاص اصولن تي آڌاريل آهي (٣) سندس ڪلام اهڙين ئي ڳالهين جو پرچار پيو ڪري

ٻوليءَ ۽ محاوري جي لحاظ کان پراڻناٿ جو ڪلام سنئون سڌو ڪڇي محاوري (dialect) ۾ چيل آهي . لاڙ ۽ ترجي محاورن ۾ کي اچڻ ڪڇي ، محاوري جا آهن ، جئن اوهان کي آن ، اوهانجو

---

(١) چڱاڻي: ص ١٠٧

(٢) ايضاً: ص ١٠٧

(٣) ايضاً : ص ١٠٧

کي آنجو چوڻ، ۾ کي، کي کي چوڻ ڪچي محاوري جي خصوصيت آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاف طور ٻيتن جو ڪڇي محاوري ۾ هجڻ جو لکيو آهي (۱) ڊاڪٽر صاحب ڪل ڏهن ٻيتن کي پنهنجي ڪتاب ۾ آندو آهي، جيڪي پارت مان هيري تکر هتان عربي - سنڌيءَ ۾ کيس لکجي مليا. چڪاٽي ۱۳ پاڳن مان بقول سندس هر هڪ مان ٽي چوپايون مثالي ۾ آنديون آهن؛ ۾ آهي آهن ٽي بيت. ٻهرئين پاڳي (باب) مان هي ٽي بيت - ع

۱- آخر وبرا آتڻ جي، آئين روح چڏيجا راند،
آتي وچ عرش جي، ڪوڏ ڪري ملون ڪاند.

۲- ڏٺي موهجي روح جا، هاٿي چوڻان ڪيڻ ڪري،
روح کي (۲) ڏنيو ۾ ڏ ٻهڙو ; چئو سو دل ڌري.

۳- عشق ڏني تون، تو ري عشق نه اچي،
گهڻي ڪريان آئون، ڪوڙ نه آڏي ري سچي (۳).

پاڳي/باب نائين ۾ پراڻنات پنهنجي مرشد جي فرمان جو حوالو ڏي ٿو. هو مرشد کي سندر ٻائو سڏي ٿو ۽ ٻڌائي ٿو ته مارڪنڊيه رشيءَ سان ڇا وهيو واپريو. مارڪنڊيه جي حقيقت ڇا آهي هڻن ڇا ڏنو؟

۱- چئي سندر ٻاٻي اسان کي (۴)، مارڪنڊيه جي حقيقت،
اين در ٽي آن کي (۵) کوليان آن جي (٦) پڻ اين بيتڪ.

۲- نموننو مارڪنڊيه جو سندر ٻاٻي پلبيءَ پت،
سکديو (۷) آندو آن (۸) ڪارڻ، هي جو پسو ٿا هت.

---

(۱) بلوچ ۲٦۷، (۲) کي، (۳) چڪاٽي، ص ۱۰۹، (۴) کي، (۵) اوهان کي، (٦) اوهان جي، (۷) سکديو، (۸) اوهان.

٣- جيڪي ڏٺي گذريو مارڪنڊ ڪي (١) وچ جمين (٢) هن اپ،
سو ڪِجهه دل جو نِيدر (٣) ۾ ڏنو نارائڻ جي مپ.

بيت / چوپايون جنهن صورت ۾ اسان تائين پهتيون آهن ، انهن جو متن اِهو ظاهر ڪري ٿو ته هي پيغام شعر جي سڻاء جي لحاظ کان سادو آهي. دهليءَ مان ڪتاب شايع ٿيو آهي، جنهن جو حوالو ڊاڪٽر بلوچ ص ٢٦٧ تي ڏنو آهي. مليل بيتن مان ڪجهه محاوري جو پڌرو تاثر ملي ٿو. ڊاڪٽر صاحب بيتن کي صاف ٻولي ۾ به لکيو آهي. هڪ بيت هي آهي:-

سيڪارئين تہ سکان ، مون ۾ مکڻ نہ ڪين ،
رهنديس تيهي حال ۾ ، آئين رکندا جين (٤).

قديم سنڌي شاعريءَ ۾ ٻرانڻات هڪ اهم شاعر فڪر جي لحاظ کان ضرور آهي. فني لحاظ کان سندس ڪلام ايترو پختو نہ آهي.

ميون عنات رضوي

ميون عنات يا شاهه عنايت رضوي نصرپوري هڪ وڏو شاعر آهي. ڪيترو وقت سندس ڪلام رسالي جي صورت ۾ ظاهر نہ ٿي ڪونہ ٿيو هو. هو شاهه لطيف جو وڏو همعصر هو. جڏهن شاهه صاحب جي ڦوهه جواني هئي (١١٢٥هه/١٧١٢ع) تڏهن وفات ڪيائين. سندس تعلق سکر جي رضوي سادات سان هو. انڪل اٺين صدي عيسوي ڌاري لڏي نصرپور آيا. مئين عنات جي والد جو نالو شاهه نصرالدين هو. ميون عنات ڪيس پيدا ٿيڻ ۾ چائو. سندس ننڍپڻ ۽ تعليم بابت ڪو پروسي جوڳو احوال ڪونہ ٿو ملي. جوانيءَ ۾ پلن گهوڙن جو شوق رهيو (٥). هڪ کان وڌيڪ شاديون ڪيائين ،

(١) ڪي ؛ (٢) زميش ، (٣) ننڊ. (٤) بلوچ ص ٢٧٠-
(٥) بلوچ. مئين شاهه عنات جو ڪلام- ص- ا- ب، ١٩٦٣ع ص ٣٠.

عيال وارو ٿيو. عمر موت ڪاڏي ته دل حقيقي محبوب ڏي راغب ٿي ۽ گهڻو وقت بزرگن جي آستانن تي گذارڻ لڳو (١).

شاهه عنات پنهنجي دؤر جو هڪ وڏو شاعر هو. هو شاهه ڪريم ۽ شاهه لطيف جي وچ تي هڪ ڳنڍيندڙ ڪڙي آهي. سندس رسالو ڊاڪٽر بلوچ ايڊٽ ڪيو آهي. جنهن ۾ مقدمي ۾ شاعر جي حيات ۽ ڪلام تي تفصيل سان بحث ڪيو اٿس. مٿين عنات جو رسالو سنڌي شاعري ۽ تصوف جو هڪ انمول خزانو آهي. سسئيءَ جو بيان پرپور انداز سان ڪيو اٿس- ع

نه ڪي رڙڪيا نه ڪي ڪڙڪيا، ڪٺ نه ڪڇيائون،
ڀوندي ڀار پيڪيا، ڀوٽين ڀڏائون،
جود جمازي جهانجهرا، ڪامٺين ڪاهيائون،
آڏي رات عنات چئي، ليڙا لانچيائون،
چِٽل م چنام ڇتين جا، پُنهون پرانهون،
اچين اوراهون، ته جيان جا نڪيتان نه مران.

شاهه عنات ايندڙ شاعرن لاءِ گس ڪوڙي ڇڏيا. سندس ڪلام لغت جو به اڪٽ پنڊار آهي. سندس خاندان مان شاهه شريف ۽ شاهه هلاول سٺا شاعر ٿيا. عنات متاخرين تي چڱو اثر ڇڏيو ۽ سندس ورثو ڇڏهن هڪ قابل جوهري شاهه لطيف وٽ پهتو ته سنڌي شاعري جرڪي پئي.

---

(١) ايضاً ص ٣٧